

PSALTIR BOŽIDARA VUKOVIĆA – PODGORIČANINA (1519)

Božidar Šekularac

The Crnojević family were founders of the first Montenegrin printing house, whereas Božidar Vuković Podgoričanin is considered to be the successor and promoter of the Montenegrin printing. In 2019 we marked 500 years since the printing of the Psalter, the first book of Božidar Vuković. This is a glorious jubilee that shows the greatness of the Montenegrin culture. All the more so because Božidar, who has been appropriated by many, clearly stated that he was a Zetian and Montenegrin patriot and was buried according to his will in his homeland Montenegro, in Starčeva Gorica. This paper gives an overview of the Psalter of Božidar Vuković Podgoričanin

Balkanski narodi su prošli složen i težak put u svom istorijskom razvoju. U njihovoj istoriji značajno mjesto zauzima širenje hrišćanstva i pismenosti na slovenskom jeziku. U savremenoj literaturi¹ se ističe da su, razvijena pismenost, a kasnije i štampanje knjiga ostvareni u teškim uslovima, pomogli Južnim Slovenima da sačuvaju svoj jezik, a sa njim saznanje sopstvene samobitnosti i stremljenje ka nezavisnosti.

¹ Люблянский В. С., *Ранняя книга как ступень вразвитии информации*, Москва, 1968, 163.

O jezičkom jedinstvu Slovena ćirilsko-metodske epohe ubjedljivo govore istorijski, sociološki i hronološki argumenti. Upravo ovo jezičko jedinstvo Slovena je i omogućilo stvaranje njihovog književnog jezika i uslovalo pojavu opšteslovenske književnosti. Svijest o slovenskom jezičkom jedinstvu sačuvana je čak i u srednjem vijeku. Dakle, prvi slovenski književni jezik, koji su utemeljili Ćirilo i Metodije, postao je simbol samostalnog stupanja slovenstva na široku arenu svjetske kulture, ali i izraz bliskosti slovenskih naroda.

Prvi zapisi i natpisi na slovenskom jeziku bili su prevedeni sa grčkog jezika.²

Ova opštost slovenske književnosti i slovensko jedinstvo počeli su se narušavati uticajem raznih kultura, posebno vizantijske. To je uticalo da su se Sloveni vremenom razdijelili i došlo je do formiranja specifičnih oblika kulture, do stvaranja specifičnih uslova formiranja i posebnih književnosti i književnog jezika.³

Kao najstariji izvori za izučavanje staroslovenskog jezika uzimaju se jevanđelski tekstovi, liturgijske i pravne knjige. Obično se smatra da je Jevanđelje prevedeno sa grčkog jezika, ali P. Šafarik dopušta da su solunska braća koristila i latinsko jevanđelje.⁴

U južnoslovenskim zemljama zajedničkim ishodištem pismenosti i prosvjećenja ostaju crkve i manastiri, u kojima su nastajali bogoslužbeni tekstovi i knjige u kojima predgovori i pogovori imaju značajnu istorijsku vrijednost.

Pismenost i književnost omogućavaju da se sačuvaju nacionalne, kulturne vrijednosti. Osnovni izvor za istoriju književnog jezika predstavljaju srednjovjekovni rukopisi,

² Верецагин Е. М., *Из истории возникновения первого литературного языка славян*, Москва, 1972, 3, 10.

³ Верецагин Е. М., н. д., 11.

⁴ Р. Šafarik, *Славянские древности I*, Москва, 1847, 202.

inkunabule, povelje vladara i drugi spisi, jer se na osnovu njih izučava proces razvitka umjetnosti, istorije i naučno-dokumentarnih žanrova.⁵

Kako se time prepoznaje razvitak opšte kulture jednog naroda, određuje karakter svake epohe i stiču predstave o stvarnom životu na prostoru đe su ti izvori nastajali, Crna Gora se ima čime pohvaliti među evropskim narodima. U njoj su, u srednjem vijeku, u brojnim skriptorijima nastale značajne rukopisne knjige, a u vladarskim kancelarijama povelje i drugi pravni akti na latinskom, grčkom i slovenskom jeziku, koje ukrašavaju i danas mnoge evropske biblioteke, muzeje i arhive.

Ipak, osnivanje i produkcija prve državne ćirilćke štamparije u Evropi, kao i one poslije nje, je svrstalo Crnu Goru u red kulturno razvijenih evropskih zemalja XV i XVI vijeka.

Na žalost, produkcija crnogorskih štamparija rasijana je u cijeloj Evropi i smatra se rijetkom vrijednošću.

Kakva je bila sudbina crnogorskih rukopisa i inkunabula slikovito svjedoče zbirke i katalozi raznih biblioteka. Tako, npr. u Gosudarstvenoj publicnoj biblioteci Saltikova –Šćedrina, u Lenjingradu, nalazi se 45 južnoslovenskih knjiga, od čega 25 crnogorskih. Sudeći po vlasničkim zapisima, dospjele su u Rusiju u XIX vijeku, a u Publicnu biblioteku su ušle kao sastavni dio bivših kolekcija, grofa Pogodina, P. Uspenskog, A. Tolstoja, I. Karatajeva, A. Lobanova i drugih sakupljača knjiga. Na marginama knjiga u legatu Pogodina, na više od dvadeset knjiga piše da su kupljene u Beču, od Vuka Karadžića, đe se daje i cijena za koju su kupljene.⁶

Između ostalih inkunabula ovđe su i šest psaltira s posljedomijem, štampanih u crnogorskim štamparijama –

⁵ Ефимов А. И., *История русского литературного языка*, Москва, 1967, 20.

⁶ Katalog knjiga iz Gosudarstvene publicne biblioteke Saltikova Šćedrina, *Издания кирилловской печати, XV–XVII в*, Ленинград, 1979, 7.

Crnojevića, Božidara i Vićenca Vukovića i Jeronima Zagurovića.

Rodonačelnik ćirilčke knjige za crnogorsko i ostala pravoslavna područja, koja je nastajala u XVI i XVII vijeku, u velikom evropskom štamparskom centru, Veneciji, bio je Zećanin Božidar Vuković Podgoričanin (1466–1539), rođen kraj Podgorice, a sahranjen na ostrvu Starčeva Gorica u Skadarskom jezeru. Ovaj nastavljac djela crnogorskih štampara Andrije Paltašića i Đurđa Crnojevića, štamparskim pre-galaštvom se bavio od 1519. godine, do svoje smrti, za šta je dobio i visoko priznanje, titulu vojvode štamparstva. Svojim radom veoma je doprinio razvoju štamparstva u Rumuniji, Rusiji, Srbiji, Bugarskoj, Makedoniji.

Štamgarsko umijeće Božidara Vukovića Podgoričanina u Veneciji, nastavio je njegov sin Vićenco, uglavnom preštamjavajući očeve knjige.

Tradiciju ćirilskog štamparstva u Veneciji, u XVI vijeku uspješno su nastavili i crnogorski štampari: Stefan Marinović (ot Skadra), Jerolim Zagurović Kotoranin (zet Đurđa Crnojevića) i dr.⁷

Kako je to uobičajeno kod opisa određenih rukopisa i inkunabula, obično se počinje od predgovora i pogovora.

Psaltir s posljedoranjem Božidara Vukovića nema predgovor, ali ima dva pogovora (na kraju 20. i na kraju 44. tabaka – kvaterniona). Ova inkunabula sadrži zajedničke elemente koji se odnose na strukturu i formu teksta, sadržaj, teme i ideje, sa ostalim Božidarovim tekstovima. Ovi elementi su svojstveni i ostalim ćirilskim predgovorima i pogovorima, kao što su oni kod izdanja Crnojevića. U njima ima srednjovjekovne poetike uvažavajući njene zakone i prirodu komuniciranja. Time se ističe zavisnost ovih tekstova od sadržaja same knjige i njene izričite namjene.

⁷ *Crna Gora, 500 godina štampane knjige, 1494–1994*, Cetinje 1994, Budapest 1995. *Katalog*, urednik Č. Drašković.

U strukturi predgovora i pogovora mogu se izdvojiti sljedeći segmenti: 1. Biblijski uvod sa invokacijom; 2. Autobiografska bilješka izdavača i stampara; 3. Informacija o knjizi koja se štampa.

Svi ovi elementi, sa svoje strane, imaju strukturu po određenoj šemi.

U Vukovićevim knjigama biblijski citati „nose kriterijume istine i lepote, po kojima se meri veličina umetničkog dela i života uopšte, bez obzira da li se tekstovi citiraju doslovno, prepričavaju ili služe za ugled. Oni su početak, sredina i kraj“.⁸

Zanimljivo je da je biblijski uvod u *Zborniku za putnike* iz 1520. godine isti kao onaj u pogovoru *Psaltira s posljedomanjem* (iza prvog dijela, kvaternion k – 20, l. 7). Invokacija je početak svih početaka. Biblijski uvod je neophodan i tematski, u iskazanom uvodu Božidar Vuković želi da se iskupi za savremene grijehe svojih sunarodnika, pa svoje duhovno zavještanje traži u štampanju bogoslužbenih knjiga, koje su umalili Ismailićani. Njegova posljednja želja bila je da štampanje nastavi u otadžbini.

Pored duboke pobožnosti i ljubavi prema „božanskim crkvama“, njegova štamparska djelatnost je i izraz istinskog rodoljublja i sentimentalne vezanosti za zavičaj emigranta u tuđini, kojemu je ostao vjeran.

Ipak, od svih informacija u pogovoru su one autobiografske bilješke izdavača i stampara. Posmatrani u cjelini, ovi tekstovi ostavljaju utisak poetsko-istorijskog kolaža, literarnog mozaika sa religioznom pozadinom.⁹

Sam po sebi *Psaltir* je sveštena bogoslužbena knjiga, kao i ostale crkvene knjige koje se upotrebljavaju prilikom

⁸ N. Sindik, *Književne odlike predgovora i pogovora u izdanjima Božidara Vukovića*, Zbornik radova sa naučnog skupa *Štamparska i književna djelatnost Božidara Vukovića Podgoričanina*, Titograd 1986, 125.

⁹ N. Sindik, n. dj., 127–128.

bogoslužnja. Ovđe imamo *Psaltir s posljedomanjem i časlovcem*. Taj tip psaltira nastao je u slovenskim zemljama zbog oskudice bogoslužbenih knjiga, i pored psalama sadrži časoslov, mjesecoslov s troparima, kondacima, molepstvija itd. Inače, starija izdanja „psaltira sadrže 150 psalama podijeljenih na 20 katizmi a svaka katizma na 3 ‘slave’ ili antifona, koji se završavaju doksologijom ‘Slava Otcu i Sinu i Sv. Duhu’; molitve su posle svake katizme, a 9 biblijskih pjesama pjevaju se na jutrenju“.¹⁰

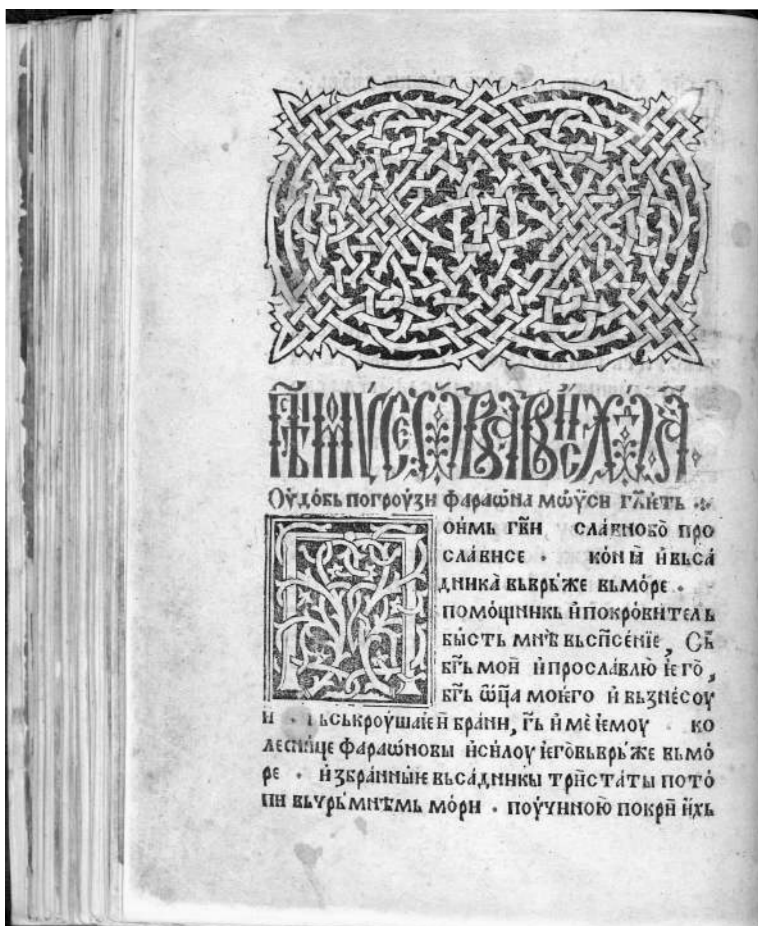
U štampanju knjiga pomagali su mu štampari Pahomije i Makarije, zatim pop Teodosije, paraeklisijar Genadije, jerođakon Mojsije, jeromonah Mardarije, Todor, đakon Damjan i Milan i Stefan Skadranin.¹¹

Veoma lijepoj opremi izdanja Božidara Vukovića s ornamentikom u početku naslova, inicijalima pisanim crvenim mastilom i ilustracijama, potpuno odgovara crkvenoslovenski jezik tih knjiga. Slično latinici i grčkome pismu, i u ovim knjigama je narušen dvolinijski sistem, samim tim što ćirilski slova д, з, ш, ц, у „već po svojoj bitnosti su minuskulne prirode, jer završni potezi tih slova takoreći *moraju* da se spuštaju ispod osnovne linije“.¹² Pismo tih knjižnih spomenika ima nekoliko minuskulnih elemenata, koje je primilo iz čiste minuskule, koja se razvila na prijelazu iz XIII u XIV vijek: slovo y pisano u jednom, dosta nemarnom potezu, slovo ѣ s produženim stablom, poluglasnici Ѣ i ѣ poneđe su produženi iznad crte, a х и п ispod osnovne crte. Jedino se karakteristično slovo т uklapa u dvolinijski sistem. U *Psaltiru* nalazimo ѣ, čija srednja crta prelazi ispod osnovne crte.

¹⁰ V. Mošin, *Enciklopedija likovnih umjetnosti II*, Zagreb, 1962, 200.

¹¹ Đ. Radojičić, „Beleške o štamparijama u Crnoj Gori u XV i XVI veku“, *Istorijski zapisi II*, 1984, 5.

¹² G. Čremošnik, „Studije iz srpske paleografije i diplomatike“, *Glasnik Skopskog naučnog društva XXI*, Skoplje, 1940, 3

Psaltir s posljedoranjem (1495)

Nacionalna biblioteka „Sveti Ćirilo i Metodije“, Sofija (Bugarska)
Rc. 495.1 – list 97

Slovo **з** gubi svoj ugao na osnovnoj liniji i piše se samo s uglom na gornjoj, a donji dio je u obliku luka, **д** ima stariji oblik, kakav je i u sadašnjoj crkvenoj ćirilici, s produženim nožicama. Kod slova **и** spojnica je vodoravna, **к** ima dva oblika: prvo, kao što je u sadašnjoj crkvenoj ćirilici, sa spojenim djelovima ili, drugo, desni dio slovne figure odvojen je od lijevoga dijela.

Upravo to pismo s minuskulnim elementima postalo je tipičnim pismom knjiga od XIV vijeka i dalje. Takvo pismo često se naziva poluustav ili ustav s kurzivnim elementima.

Djelovi teksta ne označavaju se samo na završetku, nego i na samome početku, i to uvećanim početnim slovima ili inicijalom. Na početku odjeljka ili poglavlja inicijali se ističu svojom veličinom i naročitom stilizacijom. Obična početna slova pisana su crvenim mastilom zvanim *kinovar* ili *cinober*. Što se znaka interpunkcije tiče, ovđe su upotrijebljeni: tačka ili, rjeđe, dvotačka (:), kojom se odvajaju manje ili veće grupe riječi, zatim zarez, a na kraju manjih i većih sadržajnih cjelina stavljena je trotačka (ili obično s dodatkom jedne vodoravne linije različita oblika) ili četiri tačke.

Božidar Vuković se naročito trudio da mu slova budu „угодна всакому прочитающому“, kako on sâm kaže.

Slova u tekstovima Božidara Vukovića pokazuju bogatstvo oblika: jednostavna slova u prvim izdanjima, dok se u kasnijim upotrebljavaju bogatije ukrašena slova, prepleteni inicijali kao u rukopisima i slova s lisnatim dodacima. Posebno su interesantni inicijali koji su crvene boje s dosta biljnih motiva. Geometrijsko-biljni motiv potčinjava se grafičkome obliku slova.

Sve knjige Božidara Vukovića u osnovi imaju isti ustavni tip ćirilskoga pisma, mada ono poneđe naginje i poluustavu. Slovni oblici su ujednačeni. Očigledno je da su pri štampanju upotrijebljene tri vrste slova: krupna za glavni tekst, naslovna vrsta; malo sitnija za podnaslove; i sitna, kojima je štampan cio tekst. Sve je to izvanredno predstavljeno u *Prazničnome mineju*.

U tekstovima je upotrijebljen cio sistem grčkih akcenata. Nema nijedne riječi bez akcenta, često i bez dva, pa i tri. Upravo takav akcenatski sistem karakterističan je za rukopise XV i XVI vijeka, po čemu se oni lako razlikuju od starijih.

Analizom akcenatskoga sistema tih izdanja može se zaključiti:

OKSIJA (οξεία προζῶστα) jeste glavni akcenat u riječi ili akcenatskoj grupi bez obzira na dužinu akcentovanoga sloga. Služi za obilježavanje naglašenoga samoglasnika.

VARIJA (βαρετα προζῶστα) jeste sporedan akcenat, koji se često stavlja na kraju riječi. Varije se javljaju nad dugim i kontrakcijom nastalim samoglasnicima skoro pravilno, dok se dvije (‘’) rjeđe upotrebljavaju. Ovaj znak nema određenu upotrebu; iako mu je mjesto na kraju riječi, može stajati i na početku riječi, nasuprot grčkome pravopisu.

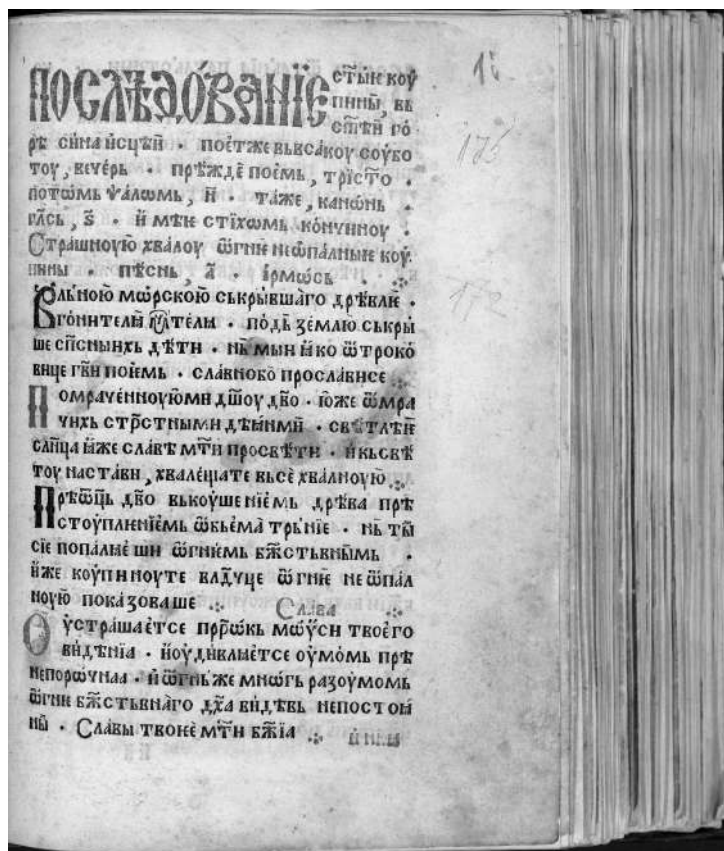
DASIJA se ne upotrebljava, a PSILA (ψτ’λα) i PERISPOMENA su prilično rijetke. Perispomena je bila toliko rijetka da pisari nijesu mogli razabrati kada treba koristiti ovaj nadredni znak.¹³

Ponekad pajerak dolazi kao zamjena Ѣ i izgleda kao ‘, a stavlja se obično iznad slova. Daju se videti i neke nedosljednosti, na primjer da se varije nalaze u slučajevima đe treba biti oksija, i obratno, psila na mjestu đe se nalazi oksija.

Ova se akcentuacija oslanja na korijenske slogove. Razdvajanje sloga čini prijelaz između onoga u starim rukopisima đe je slog nedijeljenih riječi i etimološke diobe.

Ako uzmemo glagol **бѣти**, na primjer, i pratimo ga kroz tekstove Božidara Vukovića, uočava se da se on javlja u raznim oblicima, različito akcentovan. Tako se u *Prazničnome mineju* drugo lice prezenta ovoga glagola piše sa **е** (еси), a u *Trebniku* sa **ѣ** (ѣси), ali su u oba slučaja psila i oksija nad prvim slovom (е, ѣ). Infinitiv glagola **бѣти** ima akcenat (oksiju) na pravome slogu; 3. lice prezenta plurala **соутъ** uvijek na **у** (oksija), isto kao i **соушчнии** u svim svojim varijantama. Kod oblika **будеть** takođe je oksija na **у**, dok u drugome licu singulara **будеши** nalazimo oksiju i nad **де**. Varija se javlja na raznim mjestima, npr. **бывше**, nad **ше**, **бывшу** – ponekad na **у** i to dvije varije, **бывшеѣ**, varija nad **ѣ** a složeni oblik **забываѣши** ima psilu nad **ѣ** itd.

¹³ P. Đorđić, *Istorija srpske ćirilice*, Beograd, 1971, 182.

Psaltir s posljedomanjem (1495)

Nacionalna biblioteka „Sveti Ćirilo i Metodije“, Sofija (Bugarska)

Rc. 495.1 – list 175 a

Ili, ako uzmemo imenicu **богъ** upotrijebljenu u raznim oblicima, videćemo da se oksija najčešće piše nad prvim slogom **бо**, ali u genitivu plurala **боговъ** nekoliko puta nalazimo oksiju i nad **го** i varije nad **въ**.

Pojedina izdanja Božidara Vukovića pod očevitim su talijanskim umjetničkim uticajem, naročito u ornamentici inicijala i u oblicima pojedinih slova (npr. **М**, ili **Х**, koje veoma podseća na **Х** (iks) uglastoga „gotskog“ oblika).

Psaltir s posljedomanjem (1495)

Nacionalna biblioteka „Sveti Ćirilo i Metodije“, Sofija (Bugarska)
Rc. 495.1 – list 188 a

Kao element knjiške iluminacije ornamentika u ovim knjigama obuhvata ukrasnu kompoziciju na početku teksta, takozvanu „zastavicu“. U prvim knjigama ornamentika je nešto siromašnija, ali kasnija izdanja imaju raznovrsne motive, čime knjige dobijaju savremeniji izgled. Zastavice su obično pravougaone, a unutar njih se nalazi ili monogram Božidara Vukovića (B. V.) ili stilizovane grančice i cvijeće. Na krajevima zastavica su motivi pupoljaka, listića, grančica ili čak rascvjetale

biljke. Najskromnija ornamentika je u *Psaltiru* iz 1519. godine; zastavice su crno-bijele s motivima užeta i pletera, preuzetim iz ranohrišćanske umjetnosti. Ta ornamentika pripada opštem geometrijsko-biljnom stilu, koji datira još iz Vizantije.

U većini tekstova izvršena je zamjena **А** sa **е** (**свѣтый** = **свѣтый**) i **ѡ** sa **оу** (**рѡка** = **роука**). Inače, jusovi su se i mnogo ranije nedosljedno držali samo u najstarijim crkvenim knjigama, kao što su *Miroslavljevo* i *Vukanovo jevanđelje*, a poslije njih sve rjeđe.

Znaci **Ѣ** i **Ѥ** se razlikuju, mada su ponekad izjednačavani i pisani samo sa **Ѥ**.¹⁴ Oba znaka, u skladu sa staroslovenskom tradicijom, upotrebljavana su u svim izdanjima B. Vukovića iz ortografskih i fonetskih razloga. Može se navesti mnoštvo primjera da je slovo **Ѣ** u jakome položaju označavalo vokal **a**. Ortografski **Ѣ** i **Ѥ** su pisani uglavnom korektno u *Psaltiru* (1520, Nikoljac, br. 83), naročito u sredini riječi između suglasnika. Zanimljiv je mali broj primjera koji su napisani bez **Ѣ** i **Ѥ**, ako se izuzmu slučajevi s nadrednim znacima za njihovo obilježavanje. Vokalno **p** je u svim izdanjima obilježavano sa **Ѣ** (**Ѣр**).

Analizom teksta Vukovićeva izdanja da se zaključiti da su te knjige pisane na crkvenoslovenskome jeziku, kakav je bio u XV vijeku u crkvenim knjigama, sa staroslovenskom podlogom *Miroslavljeva jevanđelja*.

Izdanja Božidara Vukovića u dobroj su mjeri uticala da se stvori poseban stil štampe kod nas, iako pod velikim uticajem pisane knjige.

Mnoga kasnija izdanja izašla u Srbiji, Rumuniji i Rusiji upućuju na Veneciju i Božidara Vukovića. U jednom liturgijaru štampanom u Brašovu u XVI vijeku između dekorativnih elemenata nalazimo čak i slova Božidareva monograma „Бож“.

¹⁴ S. Novaković, „Ѣ (jat) u srpskoslovenskoj književnosti od XV vijeka nadalje“, *Rad JAZU*, 44, 1878, 150.

Možemo zaključiti da se u izdanjima B. Vukovića oseća uticaj talijanske renesanse i domaće rukopisne tradicije, kad se govori o ornamentici, dok su ilustracije plod stvaranja sopstvenoga izraza istočnopravoslavne ikonografije, sa zanemarljivim zapadnjačkim uticajem.

Ta su izdanja izrađivana u duhu tradicija pisane knjige i pokazuju privrženost već ustaljenim rukopisnim odlikama staroslovenskoga jezika.

U tim knjigama mnogo je jezičkih, ortografskih i grafijskih karakteristika koje su tipične i za ostale naše štamparije, na primjer za Crnojevića štampariju, ali i onih koje se mogu sresti uglavnom u izdanjima B. Vukovića. Ovde se prije svega misli na tip slova, inicijale, minijature, donekle na akcenatski sistem, vokalizaciju itd.

Inicijali „koje je stvorila cetinjska radionica, a u kojima kao ornament dominira stilizovana lozica, u cjelosti pripadaju krugu venecijanske štampe. Susrijećemo ih u svim poznatim knjigama Makarijeve štamparije“,¹⁵ što upućuje na mogućnost povezanosti Vukovićeve i Crnojevića štamparije.¹⁶

„Koliko je Božidar Vuković čeznuo za rodnom grudom i to konkretno za Crnom Gorom, najbolje se vidi iz predgovora Psaltira, a koji je napisao njegov sin Vićenco 1546. godine. Ovde on iznosi posmrtnu želju svoga oca i kaže:

...Jako na smertnoi posteli budući u svojoj baščini umrijeti željaše i tako je po smerti ego s velikim potroškom iz toliko daljše strane v ljeto godine 1540. na ego baščinu mertvo tijelo ego otneseno jest i pokopano u cerkve Starce Gorica jezerište od Škutari“. ¹⁷

¹⁵ D. Medaković, n. dj., 94.

¹⁶ B. Šekularac, *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, 279–286.

¹⁷ L. Plavšić, *Srpske štamparije od kraja XV do polovine XIX veka*,

Beograd 1959, 175.

Štampanjem je rukovodio jeromonah Pahomije, koji za sebe kaže da je „od Crne Gore od rijeke od ostrva Dioklitijskog jezera“.

Psaltir s posljedorovanjem je tipična slovenska tvorevina i smatra se da je nastao u XV vijeku. To je „knjiga koja obuhvata cio čovjekov život, sva duhovna stanja i razmišljanja“. U srednjem vijeku *Psaltir* je imao važnu duhovnu ulogu u životu ljudi u Crnoj Gori. U njemu su sadržani *Davidovi psalmi*, koji su ostavili dubokog traga u originalnoj srednjovjekovnoj književnosti.

Psaltir Božidara Vukovića, kao i onaj Crnojevića, ima sve odlike rukopisne tradicije. Najveći broj slova tipološki odgovara formama karakterističnim za ustav XIV vijeka. U XV vijeku pojavljuju se slova tipična i za naredni period, kao što su: **ж**, **м**, **о**, **у**, **с**, i slovo **ч** u obliku čašice. Posebno se ističe tronogo **т**, karakteristično za poluustav.¹⁹

U *Psaltiru* je zastupljeno slovo **s** (dz), kao broj i kao grafema za riječi **сѢзда**, **сѢло**, **ѿ бсѢ**, **мноси**. Sve ovo potvrđuje da je slovo **S** (dz) imalo i glasovnu vrijednost.

Posljedovanije je niz činova i bogoslužbenih tekstova, počev od časlovca (osnovnih činova za crkvenu službu u toku dana), zatim odabranih crkvenih pjesama za praznike tokom čitave godine, do molitvi za razne prilike i najboljih pjesama slovenskog sastava tzv. „kanoni“.²⁰

¹⁹ J. Grković – Mejdžor, *Jezik Psaltira iz štamparije Crnojevića*,

Podgorica 1993, 8–9.

²⁰ *Istorija Crne Gore II/2*, Titograd 1970, 406.

U biblioteci Saltikov – Šćedrin, evidentirano je pet *Psaltira s posljedom* crnogorskih štampara: onaj Crnojevića, od 22. 09. 1495. štampara Makarija; B. Vukovića, od 07. 04. 1519–12. 10. 1920, ktitor jeromonaha Pahomija; Vićenca Vukovića, iz 1546. i 1561, štampara Jeronima Zagurovića; i 1569–1570, Jeronima Zagurovića.²¹

Psaltir s posljedom Božidara Vukovića je detaljno opisan paleografski. On sadrži 352 lista za razliku od onoga Crnojevića koji ima 348 listova. Opisivali su ga: Karatajev I. P., Mošin V, Badalić J, Saharov I. P, Šafarik P, Nemirovski E. L, Šekularac B.

Naslov pogovora počinje: „Sije svetije knjige Psaltir, v nih že priložismo sinaksiri..., tropari... i kondaki i časoslovec...” (L. 252 b).

U *Psaltiru* su sadržani: izabrani psalmi (bez načala); a) katizme b) tropari subotnji i nedjeljni v) pogovor za *Psaltir*; tropari i kondaci, u *Posljedom* odnose se na praznike, važnim svecima, od septembra do avgusta; zatim veliki post; neđeljne pashe i pashe svih svetih. Slijedi tekst o razrješenju posta i pjevanju kanona. *Časoslovac* sadrži: polunočnicu (L 301–308), jutrenja s troparima i svecima za svaku neđelju, među časove, objedovanje, večernju, povečernju. Na kraju je pogovor na 351 i 352. b. l.

Od dva pogovora, prvi se odnosi na *Psaltir* završen 07. 04. 1519. godine, drugi na cijelo izdanje, štampano 12. 10. 1520. godine, shodno sadržaju. Oba govore o motivima štampanja knjige..... „umanjenjem svetih knjiga razgrabljenih i uništenih od Ismailićana“, tj. Turaka Osmanlija. Poslije Božidarevih ispovjednih riječi, slijedi pričanje inoka jeromonaha Pahomija, ot Čornoj Gori, iz grada Rijeka (159 b – 160 b. L.).

²¹ Katalog knjiga iz Gosudarstvene publične biblioteke Saltikova Šćedrina, *Издания кирилловской печати, XV–XVII в*, Ленинград, 1979, 16, 43, 56, 65 i 78.

Na kraju pogovora *Psaltira* pominje se ime venecijanskog dužda Lunarda Lordanga i turskoga sultana Selimbega, Selima I.

Osnovni krupni šift i dio graviranih daščica (dvije zastavice i dva inicijala), bili su korišćeni pri izradi Služabnika Božidara Vukovića u 1519. godini. Treća zastavica u prepletu ima izrađena slova „Bož“ (Božidar), inicijal „P“ i vinjeta otisnuta sa novih daščica.

Signature su urađene ćirilskim slovima, dalje po sredini stranica na 1 mm, i sa druge strane 8. lista, svake sveske.²²

Analiza teksta je pokazala da se osjeća djelovanje narodnog govora i u pojedinim segmentima grecizacija teksta. Uticaj živog jezika zahvata predložko-padeške konstrukcije i određene glagolske kategorije. S druge strane *Psaltir* čuva kanonske crte nastale pod uticajem grčkog jezika. „Sam izbor predložaka svedočio bi o visokoj jezičkoj svesti i kulturi osoba koje su u tome učestvovali“.²³

Na kraju treba konstatovati da je Božidar Vuković svojim dvadesetogodišnjim radom na štampanju ćirilskih knjiga u Veneciji utemeljio crnogorsko štamparstvo započeto od Crnojevića, i time u srednjovjekovnu evropsku kulturu ugradio i crnogorsko ime.

²² Katalog , *Издания кирилловской печати, XV–XVII в.*, 43–44.

²³ J. Grković – Mejdžor, *Jezik Psaltira iz štamparije Crnojevića*, Podgorica 1993, 216.